

Erdoğan TAŞTAN

MESNEVÎ'NİN ANADOLU SAHASI ŞERHLERİ

Mevlânâ tarafından 13. yüzyılın ikinci yarısında yazılan Mesnevî, klâsik İslâm eserlerinin en önemlilerinden biridir. Aruzun “*fâilâtün fâilâtün fâilün*” vezniyle ve Farsça olarak yazılan eser, altı ciltten meydana gelmiştir. Yirmi altı bine yaklaşan beyit sayısı ile (Nicholson neşrinde 25650 beyit) oldukça hacimli bir görüntü arz eden Mesnevî, asırlar boyunca büyük rağbet görmüş ve birçok kişiyi etkilemiştir. Öyle ki Molla Câmî Mevlânâ hakkında, Mesnevî’yi kast ederek “Peygamber değildir, ama kitabı vardır.” gibi oldukça iddialı bir ifade kullanma gereği duymuştur.

Kaynaklarda belirtildiğine göre Mevlânâ eserini başta Hüsameddin Çelebi olmak üzere çevresindeki müritlerin teşvikiyle yazmaya başlamış, ilk on sekiz beyti bizzat kendisi kaleme almış, eserin geri kalan kısmını ise kendisi söylemiş ve Hüsameddin Çelebi yazmıştır. Mevlânâ, aynı zamanda klâsik edebiyatta bir nazım biçiminin adı olan “Mesnevî” kelimesini eserine isim olarak vermiş, ancak eserinde, diğer mesnevîlerde görülen tertip hususiyetlerine pek riayet etmemiştir. Nitekim mesnevî türü eserlerde karşımıza çıkan “Besmele, Tevhid, Münâcât, Na’t, dört halifeye, devrin sultanı ve devlet adamlarına övgü, sebab-i telif, dua” gibi bölümler bu eserde yer almaz. Ayrıca bu türdeki eserlerin temelini oluşturan bir çerçeve hikâyeye de, Mesnevî’de rastlayamayız. Bunun yerine, çoğu içi içe geçmiş bir hâlde bulunan ve ders verici niteliği olan birçok hikâye karşımıza çıkar. Eserde, bu temsilî hikâyeler vasıtasıyla çeşitli tasavvuf konuları ele alınır ve şeriat, tarikat, hakikat kavramları açıklanır. Mesnevî’de 950 civarında hikâye başlığı vardır. Hikâyelerdeki süreklilik ve bağlantı, araya giren ve didaktik bir mahiyet arz eden mesajlarla sağlanır. Bu hikâyelerin kaynağı olarak başta Kur’ân-ı Kerim kıssaları olmak üzere, tasavvufî menkıbeler, birçok millete ve farklı dönemlere ait çeşitli rivayetler gösterilebilir.

Eserde dinî, tasavvufî ve ahlâkî konuları işlenmiş, bilgilendirici ve eğitici bir yol takip edilmiştir. Mesnevî’de mana (batın) ve suret (zahir) unsurları ve bunların işleniş önemli bir yer tutar. Mevlânâ, eserinde tasavvufî anlayış çerçevesinde aşk, insan-ı kâmil, kesret, vahdet, sabır, tevekkül, ilim, akıl, idrak, hicab, taklit gibi çeşitli konuların izahını yapar.

Mesnevî, kaleme alınmasından kısa bir süre sonra başta Anadolu olmak üzere bütün İslâm coğrafyasında büyük bir şöret kazanmış ve hakkında şerh, tercüme, seçme, konulara göre tasnif, sözlük, içindeki ayet ve hadislerin tespiti gibi çalışmalar yapılmıştır. Biz bu yazımızda, her biri ayrı bir yazının konusu olan yukarıdaki başlıklardan şerh çalışmaları üzerinde duracak ve Anadolu’da yapılan Mesnevî şerhlerinin öne çıkanlarını ele alacağız. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki birçoğu kendi devirlerinin önde gelen âlim, şair ve fikir adamları arasında yer alan Mesnevî şâirleri, Mesnevî’yi şerh ederken kendi bilgi, anlayış ve bakış açılarına göre şerh etmişler, içlerinden bazıları da çeşitli hikmet ve felsefe kitaplarına başvurarak buradaki görüşlerden hareketle anlaşılmayan ve muğlâk ifadeleri izah etmeye çalışmışlardır. Bu şerhlerden bazıları oldukça sade ve açık bir dille yazılmış olduğu hâlde bazıları da sanatlı bir üslûpla kaleme alınmıştır.

Anadolu sahasında 15. asırdan itibaren Mesnevî şerhleri görülmeye başlar. İlk olarak Mevlî İbrahim Bey Mesnevî’deki on yedi hikâyeyi nazmen şerh etmiştir. Bu asırdaki bir diğer şerh de Şeyh Mu’înüddin b. Mustafa tarafından telif edilen ve II.Murad’a sunulan Ma’nevî-i Murâdiye isimli eserdir. Bu eserde Mesnevî’nin birinci cildi aynı vezinde şerh edilmiştir. Eserin bir kısmı Kemal Yavuz tarafından yayımlanmıştır.

Bu şerhlerden sonra bu alanda sırasıyla aşağıdaki eserler ortaya çıkmıştır.

Mustafa Surûrî Efendi Şerhi: Anadolu sahasında Mesnevî’nin ilk tam şerhi, 16. asırda, Mustafa Surûrî Efendi (ö.1561) tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa, nr.686’da bulunmaktadır. Hafız Divanı ve Gülistan’ı da şerh eden Surûrî’nin Mesnevî şerhi tasavvufî açıdan pek başarılı sayılmaz.

Bosnalı Sûdî Efendi Şerhi: Hafız Divanı’nı da pek başarılı bir şekilde şerh eden Bosnalı Sûdî’nin (ö.1596) Mesnevî şerhi Türkçe olup Hafız Divanı şerhi kadar tanınmamış ve basılmamıştır.

Mustafa Şem’î Efendi Şerhi: Mustafa Şem’î Efendi (ö.1600) tarafından telif edilen bu şerh, 1587-1592 yılları arasında tamamlanmıştır. Eserin meydana gelmesine Sultan III. Murad’ın silâhtarâğası Hasan Ağa’nın sebep olduğu rivayet edilir. Mustafa Şem’î Efendi Mesnevî’nin tamamını Türkçe olarak şerh etmiş ve bu eser Surûrî ve Sûdî şerhlerinden daha çok rağbet görmüştür. Öyle ki Esrar Dede, tezkiresinde bu şerhin her diyarda bir nüshası ve her Mevlî dervişinin hücrelerinde birkaç forması olduğunu söyler. Eserin yazma nüshalarından biri Süleymaniye Ktp. Halet Efendi Bl., 334 numarada kayıtlıdır.

İsmâil Rusûhî Ankaravî Şerhi: Mesnevî şerhleri arasında en çok rağbet göreni, İsmâil Rusûhî Dede (ö.1631) tarafından telif edilen ve “Mecmû’atü’l-Letâ’if ve Matmûretü’l-Ma’ârif” adını taşıyan eserdir. Ankaravî, şerhinin tamamını 1627 yılında bitirmiştir. Bu eser, müellifine Hz.Şârih unvanını kazandıracak kadar şöhret bulmuş ve yazıldığı tarihten sonra telif edilen şerhlerin hemen hepsine kaynaklık etmiştir.

İsmâil Rusûhî, Ankara’da doğmuş, tahsilini burada tamamlamış, Arapça ve Farsça’yı, şiir yazabilecek seviyede öğrenmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre önce Bayramiye tarikatına girmiş, bu tarikatta şeyhlik makamına kadar yükselmiş, yakalandığı göz hastalığı sebebiyle manevî bir işaretle Konya’ya gitmiş, Mevlânâ’nın kabrini ziyaret edip burada hastalığına şifa bulmuştur. Konya’da Mevlevîliğe intisap eden Ankaravî, bu tarikatın adap ve erkânını öğrenmiş ve Galata Mevlevîhanesi’ne şeyh olarak gönderilmiştir. Vefatına kadar tam 21 sene bu makamda kalmıştır.

Müellif, şerhini yazmadan önce, Mesnevî’deki ayet ve hadisleri, Arapça beyitleri açıklayan “Câmi’u’l-Âyât isimli eserini telif etmiş, sonra Mesnevî’nin ilk on sekiz beyti ile anlaşılması güç bazı beyitlerin şerhini konu alan “Fâtihu’l-Ebyât” adlı eserini yazmış, daha sonra bu iki eseri birleştirip şerhini telif etmiştir. Ankaravî, eserinde anlaşılması güç ve izahı gereken beyitleri tasavvufî inceliklere işaret ederek geniş bir biçimde ele almış, yer yer Arapça ve Farsça beyit ve ifadelere başvurmuş, manası kolay anlaşılabilir beyitleri ise genelde tercüme ile yetinmiş veya çok kısa açıklamalarda bulunmuştur. Müellif eserini yazarken tefsir, hadis, tasavvuf, kelâm gibi çeşitli ilim dallarına ait birçok eserden faydalanmış, en çok da İbnü’l Arabî’nin Fütûhâtü’l-Mekkiyye ve Füsûsu’l-Hikem isimli eserlerine başvurmuştur.

Mesnevî, öteden beri hep altı cilt olarak şerh ve tercüme edilmiş, ancak İsmâil Rusûhî Dede m.1407 yılında yazılmış yedi ciltlik bir Mesnevî’ye rastlamış ve bunun yedinci cildini de şerhine ilave ederek Mesnevî’yi yedi cilt hâlinde şerh etmiş, böylece önemli bir tartışma başlatmış, büyük itirazlarla karşılaşmıştır. Ancak konunun uzmanları Mesnevî’nin yedinci cildi olarak ortaya konan cildin Mevlânâ’ya ait olmadığı görüşünde birleşmişlerdir ve pek azı dışında hemen hiçbiri yedinci cilde itibar etmemiştir. Nitekim Ankaravî tarafından, en yakın müritlerinden Derviş Ganem’e yazdırılan, Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa Bl. 306 ve 307 numaralarda kayıtlı bulunan ve en muteber nüshalardan biri olarak kabul edilen Mesnevî şerhi de altı cilttir ve altıncı cildin sonunda da şerhin bittiğine dair bir ifade yer almaktadır.

Ankaravî şerhi, en çok rağbet gören şerhlerden biri olduğu için pek çok yazma nüshası mevcuttur. Nüshalarından bazıları şunlardır: Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa Bl., nr. 306 ve 307; Topkapı Sarayı, Koşuşlar Ktp., nr. 1011; Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp., nr.1360, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa Bl., nr.1260/1265; Süleymaniye Ktp., Hamidiye Bl., nr. 669-675. Eser ayrıca 1806, 1825 ve 1835 yıllarında Mısır’da, 1841 ve 1872 yıllarında da İstanbul’da basılmıştır.

Abdûlmecid Sivasî Şerhi: Bu şerh, Mesnevî’nin ilk cildinden 1328 beyti kapsar. Halvetiye tarikatı büyüklerinden ve Şemseddin Sivasî’nin halifelerinden olan Abdûlmecid Sivasî (ö.1639) tarafından telif edilen ve Şerhu Cezîretü’l-Mesnevî adını taşıyan bu eser basılmamıştır. Süleymaniye Ktp.,Tekelioğlu, 391 numarada bir nüshası mevcuttur.

Sarı Abdullah Efendi Şerhi: Reîsü’l-küttâb Sarı Abdullah Efendi (ö.1660) tarafından telif edilen ve “Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî” adını taşıyan eser, Mesnevî’nin birinci cildinin şerhidir. Henüz çocuk denecek yaşta tarikata intisap eden Sarı Abdullah Efendi, devrin tanınmış hocalarından iyi bir eğitim almıştır. Aslında Bayramiye tarikatına mensup olan müellif, aynı zamanda âlim, şair ve hattat olarak tanınır. Eserini beş cilt hâlinde telif etmiş ve Sultan IV. Murat’a sunmuştur. Müellif eserinde yer yer sanatlı ve ağır bir üslûp kullanmış, secilere başvurmuştur. Abdullah Efendi eserinin yazılışını 1631 yılında tamamlamıştır. Eser 1870-1871 yıllarında beş cilt hâlinde basılmıştır.

İsmâil Hakkı Bursevî Şerhi: Rûhu’l- Mesnevî adını taşıyan bu eser, Bursalı İsmâil Hakkı (ö.1725) tarafından telif edilmiş olup Mesnevî’nin birinci cildinin ilk 748 beytinin şerhini ihtiva eder. Müellif eserini 1704 yılında tamamlamıştır. Bursevî, beyitlerden sonra beyitlerde geçen kelimelerin anlamlarını vermiş ve daha sonra “ma’nâ-yı beyt” başlığı altında beyitleri şerh etmiş, tasavvufî konuları ayrıntılarıyla izah ederek oldukça geniş bir Türkçe şerh meydana getirmiştir. Bu şerh, iki cilt hâlinde h.1287 yılında İstanbul’da basılmıştır. Ayrıca bu eser üzerine İsmail Güleç bir doktora tezi hazırlamış, bu çalışma daha sonra yayımlanmıştır. (İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l- Mesnevî*, Haz.Dr. İsmail Güleç, İnsan Yayınları, İst., 2004)

Şeyh Murâd-ı Buhârî Şerhi: İstanbul’da Eyüp Nişancasında Mesnevî okutmakla vakit geçiren ve devrinin ilimlerine vâkıf bir âlim zat olan Şeyh Murâd-ı Buhârî (ö.1848), Mesnevî’yi tam olarak, kısa ve veciz bir tarzda şerh etmiştir. Eserde, bazı beyitlerin izahında yer yer isabetsiz yorumların yapılması, ana kaynaklara fazla müracaat edilmeden eserin kaleme alındığı intibahı uyandırır. Bu eserin İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar kısmı, 6309-6314 numaralarda kayıtlı bir nüshası mevcuttur.

Âbidin Paşa Şerhi: Son dönem şerhlerinden olan ve “Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf” adını taşıyan bu eser, bir Osmanlı âlim ve paşası olan Âbidin Paşa (ö.1906) tarafından telif edilmiş olup Mesnevî’nin birinci cildini ihtiva eder. Toplam 1619 sayfadır ve altı cilt olarak İstanbul’da basılmıştır. Eserde, önce beyitlerin Farsça biçimleri verilmiş, “tercüme” başlığı altında bu beyitler Türkçe’ye çevrilmiş, “şerh” başlığı ile de izahları yapılmıştır. Bu şerh daha çok Ankaravî, Sarı Abdullah ve Bursavî şerhlerine dayanır.

Ahmet Avni Konuk Şerhi: Aynı zamanda iyi bir hanende ve bestekâr olan Ahmet Avni Konuk (ö.1938), İbnü’l Arabî’den yaptığı tercüme ve şerhlerle, Mevlânâ’nın Fîhi Mâ Fîh isimli eserinin tercümesi ve Mesnevî şerhi ile tanınır. Müellif, Mesnevî’nin tamamını şerh etmiştir. Eserin mukaddimesinde belirttiği üzere, şerhine 1929 yılında başlamış ve 1937 yılında bitirmiştir. Bu şerhin hazırlanışında Türkçe ve Farsça şerhlerden istifade etmiş, Hindistan’da basılan Mesnevî şerhlerini de incelemiştir. Müellif, eserinde Farsça beyitleri numaralayıp vermiştir. Daha sonra “tercüme” diyerek beytin tercümesini ve “îzah” diyerek açıklamasını yapmıştır. Ahmet Avni Bey eserinde, lüzum gördüğü yerlerde Farsça beyitteki kelime ve deyimler hakkında kısaca lügat açıklamaları yaptıktan sonra beytin tasavvufî manasını açıklamaya geçmiştir. Bu açıklamalarda bu eserden önce telif ettiği İbnü’l Arabî’nin Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi ile Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi’nden ve Mevlânâ’dan tercüme ettiği Fîhi Mâ Fîh’ten alıntılar yapmış ve bu eserlere atıfta bulunmuştur. Müellif, İbnü’l Arabî’nin düşünce ve görüşleri ışığında ve ona paralel olarak Mesnevî’yi şerh etmiştir. Eserin, 34 büyük boy defter hâlindeki müellif yazması Konya Mevlânâ Müzesi Kitaplığı’nda 4740-4773 numarada kayıtlıdır. Bu eser ayrıca Prof. Dr. Mustafa Tahralı’nın koordinatörlüğünde hazırlanmakta olup Kitabevi Yayınları tarafından şu ana kadar beş cilt olarak basılmıştır ve yayımlanmaya devam etmektedir.

Kenan Rifâî Şerhi: Mesnevî’nin birinci cildi üzerine Kenan Rifâî (ö.1950) tarafından yapılan bu şerh, ilk defa müellifin oğlu tarafından “Mesnevî Hatıraları” adıyla 1968 yılında İstanbul’da yayımlanmış, daha sonra eserin müsveddeleri gözden geçirilerek “Şerhli Mesnevî-i Şerîf” ismiyle 1973 yılında yeniden neşredilmiş, 2000 yılında da ikinci baskısı yapılmıştır.

Tahirü’l-Mevlevî Şerhi: Hocasının vefatından sonra Fatih Camii’nde Mesnevî takrirlerine başlayan Tahirü’l-Mevlevî (Tahir Olgun) (ö.1951), bu takrirelere dayanarak şerhini telif etmiştir. Müellif, Mesnevî’nin ilk dört cildi ile beşinci ciltten 1000 beyit kadarını şerh etmiş, vefatı üzerine şerhini tamamlayamamış, ancak öğrencisi Şefik Can, hocasının vefatından sonra beşinci cildin geri kalan kısmıyla altıncı cildi şerh etmiş ve bu şerhi tamamlamıştır. İstanbul’da, 2001 yılında on sekiz cilt hâlinde basılan bu eserin on dört cildi Tahirü’l-Mevlevî’ye, son dört cildi ise Şefik Can’a aittir.

Abdülbaki Gölpınarlı Şerhi: Mesnevî’nin tamamı son olarak Abdülbaki Gölpınarlı tarafından şerh edilmiş ve bu şerh Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Yukarıda bahsedilen şerhler dışında farklı zamanlarda, Mesnevî’den yapılan çeşitli derlemeler üzerine de şerhler yapılmıştır. Yûsuf Sîneçâk’ın Cezîre-i Mesnevî’si ve şerhleri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca 17. asır şairlerinden Cevrî’nin (ö.1654), Mesnevî’den seçtiği kırk beytin her birini beşer beyit ile terkîb-bend biçiminde şerh ettiği “Hall-i Tahkîkât” ve Yûsuf Sîneçâk’ın Cezîre-i Mesnevî’sindeki her beyti beş Türkçe beyitle açıkladığı “Aynü’l-Füyûz” adlı eserleri gibi, derlenen beyitleri manzum olarak açıklayan şerhler de vardır.

(Mesnevî’nin Anadolu Şerhleri, *Kitappostası Dergisi*, sa. 9, İstanbul 2005, s. 19-21.)